

III.2.1 A Munkácsi Egyházmegye és a művészetek a 18. században

Terdik Szilveszter

A 18. század számos változást hozott a Munkácsi Egyházmegye életébe. A királyi Magyarország peremterületein fekvő vármegyékben nagyszámú, de gazdaságilag meglehetősen elmaradott, alapvetően jobbágysorban élő görögkatolikus népesség számára csupán a század utolsó negyedében kezdtek érezhetővé válni az unió megkötésekor ígért – főként gazdasági – előnyök, amelyek leginkább a papság életminőségét javították. Hosszú küzdelmek után 1771-ben kánonilag is felállították az egyházmegyét, hamarosan a központi intézmények teljes körű kiépítése is megtörtént.¹ Az egész püspökség területét érintő racionalizálási folyamat záróakkordja a több évtizedig húzóódó, s csupán a 19. század elejére lezáruló parókiarendezés volt, amely a hívek hatékonyabb lelkipásztori ellátását irányozta elő. Ennek része volt bizonyos területeken a papok létszámának csökkentése (Máramarosban), más régiókban viszont új parókiák alapítása. A szervezeti keretek megszilárdulása, racionalizálása fokozatosan a nyugati szemléletmód érvényesüléséhez vezetett még a hitélet területein is. Ezek a folyamatok leghamarabb a papság bizonyos csoportjainak gondolkodás- és életmódját befolyásolták, a hívő közösségek döntő többsége azonban még sokáig ragaszkodott az ősi keleti hagyományokhoz és szemlélethez. Utóbbiak felbomlása, eltűnése – vagy inkább nagy fokú visszaszorulása – a paraszti társadalom átalakulásával párhuzamosan zajlott, s leginkább ennek lett a következménye.² Hasonló tendenciák jellemezték az egyházmegye területén folyó művészeti tevékenységet is: az uralkodó korstílus, a barokk hatása alól senki sem vonhatta ki magát. A hagyományokhoz való ragaszkodás és az újdonságra való nyitottság mértéke gyakran nagyon eltérő lehetett a megrendelők, de a mesterek, művészek

részéről is. Ez a változatosság roppant színes képet eredményezett, amelyből most csupán a főbb kontúrokat emeljük ki.

Templomépítészeti

Az egyházmegye területén a 18. században a templomok döntő többsége fából épült, s ezen az arányon még a század második felében, végén felgyorsuló építkezések sem tudtak jelentősen módosítani. Olsavszky Mánuel püspök 1750 és 1752 között bejárta szinte az összes parókiát. A vizitáció végén készített összesítésekben a templom-épületekre is kitért. Ezekből tudható, hogy az első évben meglátogatott két vármegyében (Zemplén, Sáros) 21 kő- és 274 fatemplom állt, míg a második évben sorra kerülő hat vármegye (Abaúj, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Máramaros, Ugocea) 330 templomból csupán 12 épült kőből, de a harmadik évben vizitált két vármegye (Bereg és Ung) területén sem volt jobb a helyzet, az előbbiben 130 fa- és 12 kő-, míg az utóbbiban 79 fa- és 5 kőtemplomot talált.³ A 851 templomból tehát csupán 50 épült kőből, ami az egész épületállománynak a 6 százaléka.

A fatemplomok régióként nagy formai változatosságot mutattak, amely a 18. században csak tovább gazdagodott: a felső-magyarországi emlékeken, azokon belül is különösen az ún. lemkó típusú fatemplomokon a bonyolult hagymaidomos sisakok, míg Máramarosban, Szatmárban, ahol az ún. gótizáló típus maradt az uralkodó, az egyre magasabb és fiatornyokkal ellátott toronyépítmények fokozták az épületek tekintélyét.⁴

A kőtemplomok egy részét a görögkatolikusok nem maguk építették, hanem több településen a földesurak jóvoltából átvehették a háborúk és járványok miatt kihalt vagy erősen lecsökkent létszámú korábbi népesség elhagyott/elhanyagolt

---

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ A folyamat részleteiről lásd Véghsó Tamás tanulmányait ebben a kötetben.

² A liturgikus szemlélet átalakulásához lásd Dobos András első tanulmányát ebben a kötetben. A papság és a hívő közösség egymástól való eltávolodásának okairól és következményeiről lásd még: Cserbák András: A magyar görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti háttere, in: Tüskés Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...”: *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, Budapest, 1986, 275–310.

³ Véghsó–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 240, 527, 683. A Szepesség, valamint Torna és Gömör vármegyék, ahol szintén éltek görögkatolikusok, ekkor még nem tartoztak a munkácsi püspök joghatósága alá.

⁴ A szlovákiai fatemplomokkal kapcsolatos, mindmáig alapvető fontosságú mű: Kavachovitchova–Puškarjova, Blancka – Puškar, Imrih: *Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині*, *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, 5, Пряшів, 1971. A felső zempléni és sárosi fatemplomokról újabban összegyűjtött archív felvételek: Syrochman, Mychajlo – Džoganík, Jaroslav: *Stratené drevené cerkvi severovýchodného Slovenska*, Svidník, 2019. A máramarosi templomokra alapvető: Baboş, 2004. Általában: Puskás, 2008, 25–31, 72–77, 141–145.

III.2.1.

középkori templomát.⁵ A 18. század első felében saját erőből, szilárd anyagból épült templomok egy részét – alaprajzi elrendezésük, azon belül is a szentély poligonális záródása miatt – gótizáló jellegű épületeknek tarthatjuk, amelyek arányaikban még a fatemplomoktól sem szakadtak el teljesen. Ebbe a típusba tartoznak a nagykállói és a sátoraljaújhelyi parokiális templomok; mind a két város vármegyei központ volt abban az időben.⁶ A század végén azonban át is alakították őket, különösen a sátoraljaújhelyit. A torony és a szentély megmagasítása miatt az épület tömegarányai erősen megváltoztak, s amint a korabeli írott forrásokból tudható, az újhelyi templom átalakítását a latin templomokhoz való idomítás igénye motiválta.⁷

A másik fő típusba az ún. kliroszos épületek tartoznak. Ezek jellemzője, hogy a hajó keleti végén két oldalapszist építettek a kántorhelyek, vagyis a kliroszok befogadására, amelyek elnevezése aztán a templom ezen részére is átragadt, de így nevezték a kántorok saját padjait is. Az épülettípus a monostori építészetben született meg az első ezredforduló után, feltehetően az Áthosz-hegyen, hogy aztán balkáni, esetleg moldvai közvetítéssel a Kárpát-medencébe is megérkezzen. A Munkácsi Egyházmegyében az 1732-ben Liczky Nikodémus kassai építőmester tervei szerint megkezdett máriapócsi kegytemplom már ezt a típust követte, bár a centrális és a longitudinális tereprendezést ötvöző barokk zárandoktemplom esetében a hajóhoz kapcsolódó két oldalapszist nem a szerzetesi klirosz (kórus), hanem mellékkoltárook számára tartották fenn, s kápolnákként használták. A hívek irányába zárt kliroszokat, kántorpadokat a hajó keleti végébe, az ikonosztázion elé állították be. A többi hazai bazilita monostorban, amelyek elrendezése a pócsi templomból indult ki, azonban az alaprajzot úgy módosították, hogy az oldalapsziszokat a hajó keleti vége felé csúszatták, s már egyértelműen az énekesek számára fenntartott részként funkcionáltak – például Kisberezsnán

(1)

(Малий Березний), Laborcréven (Krasznibród, Krásny Brod) és Bukócon (Bukovce), de később Bikszádon (Bixad) és Miszticén (Імстичово) is.⁸ A máriapócsi templom és a század közepén, majd második felében megépülő bazilita monostor-templomok térszervezése a 18. század második felében lassan meginduló parokiális templomépítések számára is mintaadó lett. Ennek korai emlékei a nagykárolyi (Carei) és az egykori munkácsi parokiális templom.⁹ Előbbi építését 1737-ben kezdték, két év múlva már be is fejezték a fennmaradt eredeti kovácsoltvas toronykereszteken olvasható évszám szerint. Építésekor minden bizonnyal a pócsi templom terveit is figyelembe vették, feltehetően tervezőjük is azonos. A nagykárolyi templom azért is különleges, mert az egész egyházmegyében ez az egyetlen olyan 18. századi épület, amelyen szabályos kupola épült (1. kép).

⁵ Terdik Szilveszter: Biserici greco-catolice de origine medievală din Sătmăruș istoric, in: Szócs Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval ecclesiastical architecture in Transilvania*, Satu Mare, 2012, 85–106; Terdik, 2014h, 178–188.

⁶ A kállói templom 1731 és 1733 között épült. 1732. szeptember 8-án, Máriapócscon, Olsai Mihály parókus házában Horváth Miklósné Michalovics Lázár Mária több birtokot („szállást”) is adományozott a „kállai Rác Ecclésiának”, méghozzá a „már félig felépített” templomra. DAZO, fond 151, opisz 1, no. 502.

⁷ Terdik, 2011a, 15–17.

⁸ Terdik, 2014a, 37–40. Terdik, Szilveszter: Monasteriové chrámy baziliánov v Uhorsku v 18. storočí, in: Coranič, Jaroslav (red.): *História Rádu baziliánov sv. Jozafáta*, Prešov, 2017, 133–148.

⁹ A munkácsi templom az 1740-es években épült, alaprajzi elrendezése látszik egy 1752-es helyszínrajzon: Terdik, 2014a, 26, 10. kép.

Az alaprajzhoz képest monumentális arányú, kéttornyú, kupolás templom építtetője a szatmárnémeti (Satu Mare) „görög” kereskedőcsaládból származó Rácz Demeter volt, aki a Károlyi grófok teljhatalmú jószágkormányzójaként a munkácsi püspökkel és a bazilitákkal is jó kapcsolatot ápolt: ott találjuk a pócsi monostor alapkövetésénél 1749-ben, majd az 1760-as években ő irányítja, finanszírozza a munkácsi monostor építését is, ahol 1782-ben örök nyugalomra helyezték.¹⁰

A század második felében megélnéül, szilárd anyagból folyó templomépítések során a kliroszos típus vált uralkodóvá. A Munkácsi Egyházmegye legnagyobb létszámú parókiáján, Hajdúdorog városában is ezt a formát követték, amikor a feltehetően még középkori eredetű templomuk helyén újat emeltek. A 17. század első felében alapított dorogi parókia az egyik legősibbnek számított, Marinics Radivoj nevű parókusát már 1638-ban említik,¹¹ de a század második felében egy templomon két parókia, egy „rác” és egy „oláh” osztozott, a prédikálás rendjét a két pap számára 1667-ben szabályozták.¹² Az új templom alapkövét 1764. szeptember 2-án Bacsinszky András főesperes, helyi parókus,¹³ későbbi munkácsi püspök (1772–1809) rakta le, majd a kész istenházát 1772 novemberében szentelték fel.¹⁴ A templom egykori barokk kori külső formájáról egy 1859-es metszet alapján alkothatunk fogalmat (lásd ebben a kötetben: 336. o.).¹⁵

A Rákóczi-szabadságharc után elkobzott és kincstári kezelésben maradt északkelet-magyarországi birtokokon számos görögkatolikus élt. Ezekben az uradalmakban a kincstár gyakorolta a kegyúri jogokat a kamarán keresztül, de az építkezéseket is pozitívan befolyásoló nagyobb aktivitás csupán a század utolsó negyedében mutatkozott.

(2)

Az alsó-zempléni, nagyrészt a Hegyalján, a Tisza és a Bodrog mentén fekvő uradalmak, valamint az Ung völgye falvaiban sok templom ekkor épült, s ezek rendszerint a kliroszos formát követték. Az építkezés terheinek nagy részét a közösségek vállalták, a tervek készítésében azonban a kamarai alkalmazásban is dolgozó mestereknek jutott nagy szerep. Viszonylag sok terv fenn is maradt, amelyeket tanulmányozva gyakran kiderül, hogy

¹⁰ A nagykárolyi templomról: Terdik, 2014g; Terdik Szilveszter – Vadas Krisztián: *A nagykárolyi görögkatolikus egyházközség története*, Nagykároly, 2016.

¹¹ Dorog neve szerepel az 1606 és 1608 között Bocskai hajdúi számára kijelölt települések között. Úgy tűnik azonban, hogy csak 1616-ban, Deli Száva lippai kapitány vezetésével költöztek be, Thurzó György nádor ekkor bocsátotta ki számukra a letelepedést engedélyező levelét. 1632-ben a kiváltságait megerősítették, a település ekkor kapta meg a többi hajdúvárost már megillető jogokat is. Vö. Komoróczy György (szerk.): *Hajdúdorog története*, Debrecen, 1971, 50–51, 221–235. A parókia tekintélyét mutatja, hogy a királytelki zsinaton (1638) Taraszovics Bazil munkácsi püspök Marinovicst nevezte ki a tiszántúli kerület főesperesévé. Hodinka, 1911, 70–73.

¹² Az egyezség magyar szövegét publikálta: Udvari István: Adalékok a XVIII. századi hajdúdorogi cirill betűs iratokhoz, *A Miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 25–26(1988), 331. Szabolcsban „rác” parókiának számított még a hajdúböszörményi, az újfehértói és a nagykállói. Ezek alapítása a hajdúkkal, illetve a végvári katonák jelenlétével függött össze a 17. század elején.

¹³ Luts kay, Michael [Lucskay Mihály]: *Historia Carpatho-Ruthenorum: Sacra, et Civilis, antiqua et recens usque ad praesens tempus, Ex probatissimis authoribus Diplomatum Regiis, et Documentis Archivi Episcopalis Dioecesis Munkacsensis elaborata*, *Науковий збірник музею української культури в Свиднику*, 18, Prešov, 1992, 129.

¹⁴ Az építkezés további részleteiről lásd még: Terdik, 2011a, 20.

¹⁵ Takács Ede: Hajdu-Dorog, *Vasárnapi Ujság*, 6(1859), 29.

III.2.1.

az épület végül nem az adott tervlapon szereplő helységben, hanem valahol másutt valósult meg: például az Abaújszántóra szánt terv temploma inkább a tokajira, a sárospatakira és a végardóira hasonlít (2. kép).¹⁶

Az 1770-es években meginduló parókia-rendezéshez kapcsolódóan a közösségek anyagi erejéhez arányított költségvetésű títusterveket is rendelt a bécsi építészeti hivatal, általában három árkategóriában. A görögkatolikusok számára 1779-ben Lorenz Lander készített egy terv-sorozatot, amelyben különös módon a kliroszos változat egyáltalán nem szerepelt,¹⁷ talán mert drágának találhatták. Lander pedig helyismerettel is rendelkezett, többször megfordult Ungváron, ahol a vár püspöki központtá alakításához terveket is készített, amelynek része lett volna egy nagyszabású, görögkereszt-alaprajzú székesegyház. Lander víziója nem válhatott valóra, helyette az egykori jezsuita templomot alakították át székesegyházzá.¹⁸ A már meglévő templom felhasználásával kialakított püspöki főtemplom építészeti nem is válhatott az egyházmegyében épülő új parokiális templomok számára követendő mintává.

Összegzésként megállapítható, hogy a 18. században szilárd anyagból épített templomok alapformája alig különbözik a korabeli latin falusi templomokétól. Volt azonban néhány építészeti és berendezési sajátosságuk, amelyekhez a 19. század végéig szinte minden görögkatolikus templom esetében ragaszkodtak: 1. a keletelés, vagyis a szentély kelet felé nézett; 2. az oltár a szentély közepén állt, körüljárható volt, az északi oldalon az előkészítő oltár számára egy fülkét is kialakítottak; 3. külön sekrestye soha nem épült; 4. a diadalívbe mindig állítottak ikonosztáziont (helyét a títusterveken is jelölték); 5. a szolea (külső

szentély) szintjét rendszerint egy lépcsőfokkal megemelték; 6. a hajó keleti végén, a szoleán vagy ahhoz közel helyezték el a kántorpadokat, amelyek számára gyakran külön apszisokat, fülkét építettek (klirosz, románosan: sztrána); 7. a hajó közepén létezett egy férfiakat és nőket elválasztó korlát;¹⁹ 8. térdeplős padok nem voltak, sztaszidionok, illetve székek, lócák igen; 9. a hajó nyugati végén nem építettek karzatot, vagy ha mégis, a kántor nem onnan énekelt; 10. mellékoltárok egyáltalán nem voltak (kivéve a bazilita templomokat és az ungvári székesegyházat). A templomok külseje gyakran gazdagon tagolt, az egyes térrészek fölé illesztett tornyos elemekkel hívta fel magára a figyelmet, amelyeknek köszönhetően már külső formájában is elkülönült a korabeli római katolikus templomoktól.²⁰

Természetesen továbbra is számos fatemplom épült még, bár 1797-ben a Királyi Helytartótanács szorgalmazta, hogy már csak szilárd anyagból építkezzenek.²¹ Arra is van adat, hogy a régi templomokat adták-vették: például az Ung vármegyei Kereknyérről (Коритняни) átszállított és újjáépített régi fatemplomot a szabolcsi Petneházán 1802. augusztus 31-én szentelték fel.²²

A barokk templomok berendezése

A 18. század folyamán egyre szaporodó, szilárd anyagokból épített templomokhoz igyekeztek új, egységes stílusú faberendezést is készíteni, amire gyakran csak évekkel később jutott pénz, így gyakran az is megesezt, hogy a korábbi templom ikonjait, egész ikonosztázát helyezték át az újba. A lebontott fatemplomok berendezésének töredékei még ma is fellelhetők: egy királyi ajtó Tornabarakonyban, ahol a modern képábrány részeként kapta vissza eredeti funkcióját, ahogyan a 18. század első feléből származó nyírlugosi

¹⁶ Az abaújszántói terv (45 × 31 cm) jelzete: MNL OL, T 62, no. 1393/1. Közölve: Terdik, 2011a, 17–30; Terdik, 2013a, 91–94.

Az egykori Munkács egyházmegyei levéltárból és más levéltárakból terveket közölt újabban: Liška–Gojdič, 2015, 65–86.

¹⁷ A títustervekről a korábbi irodalommal: Terdik, 2013a, 89–90.

¹⁸ Először a vár udvarán álló, középkori, ekkoriban már romos templomot – ahol feltehetően az 1646-os ungvári uniót is megkötötték – akarták székesegyházzá alakítani. Minderről részletesen: Terdik, 2014a, 76–120. A vártemplomhoz lásd még: Terdik Szilveszter: Ungvár, vártemplom, in: Kollár Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*, Nyíregyháza, 2013, 196–205. Hogy a vártemplom pontosan mikor pusztult el, az egyelőre nem ismert. 1797-ben még készült egy tervrajz, ami arra utal, hogy ekkor még újjáépíteni szándékoztak. A rajzot közölte: Liška–Gojdič, 2015, prílohy XVIII.

¹⁹ Ez szinte sehol nem maradt fenn, csupán az érpataki kistemplomban.

²⁰ Erről lásd: Terdik, 2011a, 19, 9. kép.

²¹ Puskás, 2008, 156.

²² DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1054, fol. 14.

(3)

darabbal is történt (3. kép).²³ Hasonló módon jártak el a 19. század végén az érendrédi (Andrid) görögkatolikus (ma ortodox) templomban is, ahol a nyírlugosihoz hasonló szerkezetű, szőlőindákkal, fürtökkel, hat fordított szív alakú mezővel bíró, de részleteiben kevésbé finom kidolgozású királyi ajtót az új ikonosztázba helyezték át.²⁴ A nyírpazonyi régi templom töredékes királyi ajtaja is néhány évvel ezelőtt újult meg (4. kép).²⁵ Korábbi fatemplomokból származó jelentős ikonosztáztöredékek ismertek

(4)

még Hodászról és Kántorjánosiból is.²⁶ Persze arra is van példa, hogy a régi ikonosztáz a mai napig a helyén van az új templomban.²⁷ 19. század eleji források szerint előfordult, hogy az éppen elkészült új kőtemplom számára máshonnan hoztak feleslegessé vált régi berendezési tárgyakat. A zempléni (Zemplín) templom szenteléséről szóló beszámolóban említi a kerületi esperes 1803-ban, hogy a szomszédos parókiákat arra kérte: régi könyveket, ikonokat adjanak az új templom

²³ Az ajtószárnyakat 2009–2010-ben Budapesten, a Magyar Képzőművészeti Egyetemen restaurálták. Terdik, 2009, 124–129. 2020-ban került vissza a templomba, a Gergely József mátészalkai tanár által készített új ikonosztázba.

²⁴ Marta, Liviu (coord.): *Andrid: Ghid Cultural și istoric – Érendrédi: Történelmi és kulturális kalauz – Andrid: A Cultural and Historical Guide*, Satu Mare, 2011, 24–25.

²⁵ GKEMGY, ltsz. 2015, 208. (A 96). Terdik Szilveszter: Egy régi királyi ajtó Nyírpazonyból, *Görögkatolikus Szemle*, 27(2016), 4. szám, 13.

²⁶ Ezekről a korábbi irodalommal: Puskás, 2012, 20–26.

²⁷ Pl. Nyírpárasznyán, ahol a Munkács melletti Podhering lebontott fatemplomából vettek meg egy komplett ikonosztázt 1905-ben, lásd Terdik, 2014f. Az ugoicsai Fancsikán szépen átmentették a régit: Terdik Szilveszter: Fancsika – A görögkatolikus templom ikonosztázionja, in: Kollár Tibor (szerk.): „...ideje az építésnek...”: *A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállításai*, Budapest, 2018, 57–64.

III.2.1.

számára.²⁸ A kenézliői parókus pedig azt említi egyik levelében, hogy 1794-ben a sárospataki parókustól a lebontott hotykai fatemplom négy alapképét kapták meg új templomuk számára, amelyeket viszont 1805-ben az abaújszántóiknak adtak el 30 forintért a gondnokok az ő beleegyezésével, mivel náluk ezekre a régi képekre nem volt szükség, és fennmaradásuk is kérdésessé vált.²⁹ Ez az adat azért is figyelemre méltó, mert a makkoshotycai fatemplom feltételezhetően egyik alapképe, a védőszentet ábrázoló Oszlopos Szent Simeon-ikon egészen a 20. század végéig Sárospatakon maradt (lásd ebben a kötetben: Kat. II.26.), ami arra utal, hogy a pataki parókus valamely más képet adhatott tovább.

Noha a korszakban készített új faberendezések és festett ikonok egységesen a barokk korstílus hatását mutatják, mégis különböző csoportokra oszthatók. Míg a máriapócsi zarándoktemplom építészeti formájának hatása az egyházmegyében jól tetten érhető, addig ez a monumentális ikonosztázionjáról, amelyet Olsavszky Mánuel püspök megrendelésére egy balkáni eredetű faragó, Konsztantinosz Thaliodorosz 1748–1749-ben készített, már nem mondható el. A pócsi ikonosztáz, amely formájában szinte teljesen a korabeli Balkánon elterjedt szerkezetet követi – jellemzői a hangsúlyos párkányok, a dús faragás, a monumentális oromzati kereszt –, valójában „kakukktójás” maradt a munkácsi püspökség területén, noha készítője nyilvánvalóan ügyesen tudott volna alkalmazkodni a helyi körülményekhez is. Faragója

a pócsi munkán kívül a másik két görögkatolikus püspöki székhelyen, Nagyváradon és Balázsfalván is dolgozott egy rövid ideig, azután valószínűleg visszatért a Balkánra.³⁰ A pócsi ikonosztáz ikonjait 1752 és 1755 között Csongrádi Péter ortodox mester festette, művét majd három évtized múlva kicserélte, részben átfestette Spalinszky Mihály, aki ekkor már több évtizede a püspökség területén dolgozott, s a legképzettebb festőnek számíthatott.

Spalinszky Mihály életrajzi adatait nem ismerjük. Feltehetően Galíciából származott, festői képzettségét is ott, talán valamelyik bazilita kolostorban szerezte.³¹ Első ismert szignált munkája az ungvári jezsuiták Mária kongregációs albumának *Angyali üdvöletet* ábrázoló címlapja 1756-ból.³² Puskás Bernadett neki attribúálja a sátoraljaújhelyi Szent Miklós-templom pompás ikonosztázának képeit is. Ez az együttes szerkezetében, stílusában még a 17. században Galíciában meghonosodott formákat követi, faragóját nem ismerjük, képei az Istenszülő-ikon bal alsó sarkában olvasható évszám szerint 1759-ben készültek (5. kép).³³ 1778 áprilisában Bacssinszky püspök Spalinszky Mihállyal szerződött az ungvári székesegyház új ikonosztáza, valamint a szentélyben álló két előkészítő asztal képeinek megfestésére 500 rajnai forintért.³⁴ A nagy megbízás után további kisebb feladatokat is teljesített még 1780–1781-ben a székesegyházban, illetve a püspöki székházban.³⁵ Néhány év múlva a máriapócsi kegytemplom ikonosztázának új ikonjai megfestésére szerződött, 1787-ben pedig a szószék kifestésére tett ajánlatot,

²⁸ „Pro cuius Ecclesiae quali tali ornamento, ordines feci, ut ex vicinis Ecclesiis tam libri, quam et Icones etiamsi antiquae conferentur pro posse omnia fierint.” Krutsey Mihály beszámolója Bacssinszky Andrásnak, kelt 1803. május 31-én, DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1204, fol. 4. Talán ekkor kerülhetett ide az a 18. századi ikon is, amelyet nemrég restauráltak: Terdik Szilveszter: *Jézus siratása* ikon Zemplénben, *Görögkatolikus Szemle*, 29(2018), 3. szám, 16.

²⁹ „Anno praeterito Curatores mei Vetustas quatuor Imagines, ex Eccl[esi]a Hokykaiensi desolata, a pie defuncto Joanne Gáts Parocho Patakiensi gratuito colatas, & per supradictos Curatores Ecclesiae Kenézliőiensis Anno 1794 in tantum quantum renovas, G. C. Ecclesiae Szantoviensis Curatoribus 30o Rflnis cum scitu, & consensu meo, vendiderunt, praehabita ex ratione ea quod Ecclesia nostra nullam amplius necessitatem illarum Imaginum, neque locum habitura sit ergo potius in Ecclesia seu in Templo, et debito honore, venerationeque habentur & conserventur ibidem; quam in Podio, vel in aliquo alio abstruso loco inficiantur et destruantur.” Gojda András levele Bacssinszky püspöknek, kelt 1806. április 16-án, DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1596, fol. 10. Ekkoriban már készültek a kenézliői ikonosztázion új ikonjai. Lásd uott.

³⁰ Terdik Szilveszter: „Sculptor constantinopolitanus”: Un intagliatore greco a Máriapócs nel Settecento, in: Véghseő Tamás (ed.): *Symbolae: Ways of Greek Catholic heritage research*, Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles, Nyíregyháza, 2010, 247–267. Uő: Artists from the Balkans in the Service of Greek Catholic Bishops (18th century), in: Rakocija, Miša (red.): *Niš and Byzantium*, Twelfth Symposium Niš, 3–6 June 2013 (The Collection of Scientific Works, XII), Niš, 2014, 477–488.

³¹ Puskás, 2015, 138.

³² A mű elpusztult; én azonosítottam, és archív fotóját is közöltem: Terdik, 2014a, 99, 120. kép.

³³ Puskás, 2015, 127–128. Puskás Bernadett itt Spalinszky Tádé bazilita festő szerepét is feltételezi, ezért az együttes egy évtizeddel későbbi datálását is elképzelhetőnek tartja.

³⁴ A szerződés szövege: Terdik, 2014a, 262–263.

³⁵ Terdik, 2014a, 97.

(5)

de ezt végül nem ő készítette el.³⁶ Ugyanebben az évben dolgozott Tokajban is, ahol a barokk kori ikonosztázból napjainkra csupán az apostolor maradt meg eredeti szerepében a 19. században többször jelentősen átalakított együttesből.³⁷ Nyilvánvaló, hogy Spalinszky az ungvári ikonokon mutatta meg tehetsége legjavát: ezen az együttesen a legaprólékosabban kidolgozottak a részletek, az egyes témák. Későbbi munkái közül a pócsi és a tokaji apostolok is hasonlóan igényesen megfestett, de egyszerűsített

kompozíciók. Ez utóbbiak lesznek majd követői számára is a meghatározó minták, amint azt Viller Vencel magyarkomjádi és kenézliői munkássága mutatja.³⁸ Az 1770-es évektől vannak adatok egy bazilita festő, Spalinszky Tádé működéséről is.³⁹ Hogy Tádé vajon rokoni és munkakapcsolatban állt-e Mihállyal, az források hiányában egyelőre nem dönthető el, mint ahogy az sem, hogy az újabban feltárt dokumentumokban szereplő Spalinszky András festő vajon ugyanebből a családból származott-e.⁴⁰

³⁶ Terdik, 2014a, 65–66, 75, 250–251.

³⁷ Két lant formájú alapkép ismertetését lásd ebben a kötetben: Kat. III.36–37. Az 1940-ben végzett püspöki vizitáció során még további két alapképet is leírtak, amelyek azóta lappanganak. A negyedik alapkép Nagy Szent Bazilt ábrázolta, amint az eretnek könyvek megsemmisülnek mellette. Vö. Majchricsné Ujteleki, 2014, 58. Hasonló Szent Bazil-kép állt a máriapócsi kegytemplom egyik mellékoltárán is, amelyen a szent egész alakos ugyan, de az eretnek könyvek pusztulása is hangsúlyos volt. A festmény Spalinszky Mihály műve lehetett, 1948-ban kicserélték, mára elkallódott. Archív felvételek: Nagy Szent Bazil-rend gyűjteménye, Máriapócs. A tokaji ikonosztáz 19. századi átalakításairól: Terdik, 2011a, 79–80.

³⁸ Lásd a magyarkomjádi ikonosztázzal szóló tanulmányt ebben a kötetben.

³⁹ Korábbi irodalommal: Puskás, 2015, 129–138.

⁴⁰ Spalinszky András egy 1778. szeptember 22-én kelt elszámolás szerint a nagymihályi templom toronykeresztjét 35 rajnai forintért és 30 krajcárért aranyozta. DAZO, fond 151, opisz 1, no. 2714, fol. 16. 1789-ben hunyt el, lánya 1796-ban a püspöktől kért segítséget, hogy a falkusi (Falkušovce) ikonosztáz prófétasorának árát (13 rajnai forintot és 36 krajcárt) segítsen neki behajtani. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 1428.

III.2.1.

Bár a székesegyházzá alakított ungvári jezsuita templom építészeti formája nem válhatott mintaadóvá az egyházmegyében, új, pompázatos rokokó berendezése annál inkább. Az ikonosztáz, főoltár és két előkészítő oltár elkészítésére Franz Feck szerződött Kassáról 1776-ban, de halála után a munkát testvére, Johann fejezte be 1779-ben. A következő évtizedben ő készítette a szószéket és a püspöki trónt is.⁴¹ Minden bizonnyal a kamarai adminisztráció ajánlhatta a Kassán élő, egyébként bécsi tanultságú mestereket a püspök figyelmébe. A bizánci hagyományokat egyáltalán nem ismerő római katolikus szobrászok irányába feltehetően maga Bacsinszky püspök fogalmazta meg az elképzeléseit. Ha ekkor talán nem is, később írásba foglalta az elvárásait: 1799-ben és 1800-ban a Magyar Királyság három görögkatolikus püspöke (a munkácsi, a nagyváradi és a kőrösi) a Helytartótanács számára röviden összefoglalta, hogy milyen alapvető berendezésre, felszerelésre van szüksége egy görögkatolikus templomnak. A három püspök elvárásaiban jól kirajzolódik egyházmegyéik sajátos hagyománya is. Bacsinszky például az oltár esetében a baldachin vagy oltárkép, az ikonosztáziónnál pedig a négy alapkép elé helyezett kis oltárok elkészítését is szükségesnek tartotta, a többiek nem.⁴² Ezzel persze már az egyházmegye területén olyan szokásokat állandósított, amelyek még elődei idején terjedtek el. Az ungvári ikonosztáz rokokó faragványai, szerkezete, ornamentikakincse hosszú időre kiapadhatatlan forrás lett az egyházmegye újonnan épülő templomai számára. (Lásd a III. fejezet nyitóképét.) A mű olyan jól sikerült, hogy a mesterek és a megrendelők is úgy gondolták, ezt kell követniük, amire a fennmaradt szerződések szövegében időnként utalnak is,⁴³ s minden bizonnyal ez volt a püspök elvárása is.

Az ungvári berendezés rokokó formanyelvének terjedését az is elősegítette, hogy szobrásza, Johann Feck további megrendeléseket

(6)

nyert az egyházmegyében: 1786-ban tervet készített a balsai templom ikonosztázához,⁴⁴ s talán az ő műhelyében készült a magyar-komjátí együttes is valamikor 1792 után. Stílusának, formáinak még számos követője akadt a 18. század végén, a 19. század első évtizedeiben, akikre most nem áll módunkban kitérni. Csupán egy ikonosztáztervet emelünk ki, amely 1791-ben a tokaji templom felújítása kapcsán készült (6. kép). A rajz Johann Gaspar Ertt (Ertl, Erdt) szobrásztól származik, aki a faberendezés felújítására, illetve készítésére vonatkozó árajánlatot jegyezte.⁴⁵ A rajz érdekessége, hogy az ikonosztáz felett egy szentségház, előkészítő oltár és egy, a ruhák tárolására szolgáló szekrény rajza is szerepel. A tokaji templom felújítását az indokolta, hogy 1789-ben Zemplén vármegye a háborús időkre való tekintettel lefoglalta és gabonaraktárként használta az épületét. Ez alatt

⁴¹ Minderről részletesebben: Terdik, 2014a, 91–115, 261, 264.

⁴² Terdik, 2009, 135–36. Az alapképek előtti kis oltárokat egyedül a bazilita templomokban használták a Szent Liturgia végzésére is. A parokiális templomokban általában a római katolikus papok miséztek rajtuk, amit 1781-ben Nyíregyházán és Bujon is feljegyeztek. Előbbihez lásd: Nyírán János – Majchricsné Ujteleki Zsuzsanna (összeáll.): *Források a nyíregyházi Szent Miklós görögkatolikus székesegyház történetéhez*, Nyíregyháza, 2017, 184. Utóbbi: GKPL, IV–1–a, fasc. 2, no. 16.

⁴³ Például a hajdúdorogiak 1799-ben: Terdik, 2011a, 89–90.

⁴⁴ A tervet közölte: Puskás, 2008, 198, 181. kép. Ha megvalósult is, 1900 után egy újjal helyettesítették: Terdik, 2011a, 81.

⁴⁵ A rajz és az árajánlat jelzete: DAZO, fond 151, opisz 5, no. 377, fol. 3, 11. A szobrászati munkákért összesen 777 rajnai forintot kért volna, amelyből az ikonosztáz munkái 120 forintot tettek ki. Ertt 1757-ben Eperjesen nyert polgárjogot, s feltehetően azonos azzal a szobrásszal, aki 1787-ben a minoriták ottani kolostorában végzett becslési munkát. Aggházy, 1959, I, 131, 190. Svábföldről, Farfranckenből származott. Bodnárová, Miloslava – Chmelinová, Katarína: Umelci a umeleckí remeselníci Prešova v 16.–18. storočí, *Ars*, 39(2006), 236. A terv fotóját először közölte: Приймич, 2014, 139.

(7)

az idő alatt a közösség egy kicsiny kápolnába kényszerült, s amikor 1791. november 21-én visszakapták a templomot, a parókus azzal szembesült, hogy komoly károk keletkeztek az épületben, amelyek helyreállítására hamarosan kísérletet tett.⁴⁶ Különös, hogy az ikonosztáz kapcsán nem hivatkoznak arra a tényre, hogy festését Spalinszky Mihály nem sokkal a raktári használat előtt, 1787-ben fejezte be. Az is furcsa, hogy Ertt a terve készítése során nem vette figyelembe a Spalinszky-képek ritka lantformáját sem (lásd Kat. III.36–37.), pedig minden bizonnyal meg kívánták őrizni a néhány évvel korábban festett ikonokat. Megemlíjtük még a fábiánházi templom ikonosztázát is, amely 1800 után

készülhetett, faragója, festője egyelőre ismeretlen, de különösen előbbi szemei előtt egyértelműen az ungvári példa lebeghetett, amely az állványzat számos elemében jól kimutatható (7. kép).⁴⁷

Spalinszky Mihály ungvári ikonjai, a szobrászati munkákhoz hasonlóan, fontos referenciaponttá váltak az egyházmegyében. Festői stílusa sok szállal kötődik az ukrán barokk festészethez, amelyben már jó ideje teret nyert a nyugati előképek alkalmazása, különösen az ünnepek történeti jeleneteiben, az apostolok és próféták ábrázolásain, de az is megfigyelhető, hogy az ikonosztázok alsó sorát alkotó alapikonok esetében erősebben ragaszkodtak a bizánci művészet megszokott formáihoz. Ennek a barokkos, számos realiztikus elemet alkalmazó stílusnak a korábbtól való különbözőségét a kortársak is érzékelték. Legalábbis erre utal Szécsényi József nagykárolyi festő Bacszinszky püspökhöz 1790. szeptember 16-án írt levele, amelyben panaszosan említ bizonyos kifogásokat, melyeket a mezőteremi (Tiream) ikonosztáza kapcsán neki róttak fel: „...a holiss az Extiád Ungvari templomának formája szerint egész Ikonosztászt festettem, mellyet Istenben boldogult néhai Májer Püspök Eő-Excellentiája is helyesnek lenni talalt; jó lehet találkozniak itt is némellyek, a kiknek ezen munka sem teczik, mivel azt áletják, hogy a Szentek sok sanyaruságban élvén; azok képjeinek fekete, sovány, és szomorkásnak kelletik lenni, nem pedig vidám és világos ábrázatunak; az alsó nagy képeknek pedig székben ülni kelletik, mint az Archijerei szokot festetni.”⁴⁸ Mezőterem szatmári román parókia volt, ahol a közösséget nagyobb fokú konzervativizmus jellemezte. Hogy milyen típusú festészetet tekintettek volna a „kritikusok” elfogadhatóbbnak, azt talán a máramarosi, szatmári és bihari fatemplomokban fennmaradt emlékek bizonyos csoportjai alapján lehet elképzelni, amelyeket időnként sematizmusba hajlító egyszerűség jellemez.⁴⁹ Az utolsó, formai kifogás, hogy ti. az alapképeken a szenteknek ülniük

⁴⁶ A festői (itt inkább csupán mázolás feladatot) Kállay István tokaji festő vállalta volna. Ő 1786-ban a tokaji felosztott pálás rendházban végzett becsüsi munkát. Vö. Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*, Budapest, 1955, 225. A kőművesmunkára Szuda János mester adott ajánlatot. Az ügyhöz kapcsolódó iratok és további mesterek árajánlatai: DAZO, fond 151, opisz 5, no. 377, fol. 1–16.

⁴⁷ A fábiánházi ikonosztázról: Terdik, 2014d.

⁴⁸ DAZO, fond 151, opisz 5, no. 230, fol. 21–22. Major Gergely (Grigore Maior) fogarasi görögkatolikus püspökre (1772–1783) utal. A mezőteremi ikonosztáz ma már nem létezik.

⁴⁹ Máramarosban ilyenek voltak például Alexander Ponehalszki, Radu Munteanu, és más, név szerint nem ismert festők. Vö. Bratu, 2015, 94–217.

(8)

kellene, szintén a román területen is elterjedt balkáni tradícióra utal, amely egyértelműen érvényesült a nagyváradi és a balázsfalvi székes-egyházban is.⁵⁰ Szécsényi bemutatkozása nem volt hatástalan a püspöknél, a következő évben ugyanis egy általa festett ikont adományozott Abaújszántóra (lásd Kat. III.38.). Úgy tűnik azonban, hogy néhány év múlva már a román parókiákon is győzedelmeskedett az új stílus. Az alsószopori (Supuru de Jos) templom ikonostázának megfestésére 1804. október 1-jén, Vörös Antal „érdemes Pictor”-ral kötött magyar nyelvű szerződésben egyértelműen leszögezik, hogy: „Egy szóval oly kötés alatt tétetik ezen Contractus, hogy mindenben hasonló legyen munka az Unghvári Cathedralis Templomban lévő munkához.”⁵¹ Egyszerűbb eszközökkel alkotott a nyíracádi templom ikonostázána ma még nem azonosított mestere: apostolsorának előképei ebből a hagyományból erednek. Művét 1794-ben fejezte be az Áron próféta tekercsén látható évszám szerint (8. kép), az állványzatot Zetz Mihály debreceni asztalos készítette egy évvel korábban.⁵²

A rokokó mellett már a klasszicizálóbb formákat alkalmazó stílus meghonosítására is történtek kísérletek. Az egyik korai, meg nem valósult terv a Szepességben fekvő ólublói királyi uradalomban épült kövesfalvi (Kamjonka/Kamienka) templom berendezése kapcsán készült. A kamarai adminisztráció csökkenteni kívánta az építkezés költségeit, ezért a beérkező „két oltár” tervét, amelyek közül az egyik a főoltár, a másik az ikonosztáz rajza lehetett – a korabeli szóhasználatban ugyanis ezt „nagy oltárnak” nevezték –, megküldték Bacsinzky püspöknek véleményezésre a hozzájuk tartozó költségvetéssel együtt. Két kérdést is feltettek: 1. A szobrászati munkára lényegileg szüksége van-e? 2. Nem lehetne-e inkább alkalmas festészeti munkával helyettesíteni? A püspök válaszában kitért arra, ismertette az ikonosztáz és az oltár helyét, szerkezetét, hogy bizony a szobrászati munkára szükség van, s megjegyezte, hogy egyik esetében sem lehet festői megoldásokkal kiváltani a faragott részeket. A kapott terveken kívül mellékel egy NB. (vagyis *Nota bene!*) jelzetű új tervet is, amelyet ő készíttetett, kiemelve, hogy ez egyszerűbb és világosabb a többinél. Írni fog az esperesnek és a parókusnak is, hogy ezt a tervet alakítsák át a templom adottságaihoz, s készíttessenek hozzá költségvetést.⁵³ Az ügyirathoz kapcsolódóan több terv is fennmaradt: két ikonosztázrajz, amelyek közül az egyiket szepességi mesterek szignálták,⁵⁴ a másikat azonban, amelyiknek a hátoldalán a Bacsinzky által hivatkozott „NB” jelzés szerepel, a jobb sarokban olvasható cirill betűs felirat szerint Arsenij Pantaszics rajzolta Budán, 1790-ben (9. kép).⁵⁵ A művész nem más, mint a néhány év múlva befutó hazai szerb ortodox

⁵⁰ Terdik, 2014a, 171–173, 199–206.

⁵¹ DAZO, fond 151, opisz 6, no. 1335, fol. 38. A hajó déli falán, a főpárkány alatt látható évszám szerint a templom 1792-ben épült. Az ikonosztáz ma már nincs ott.

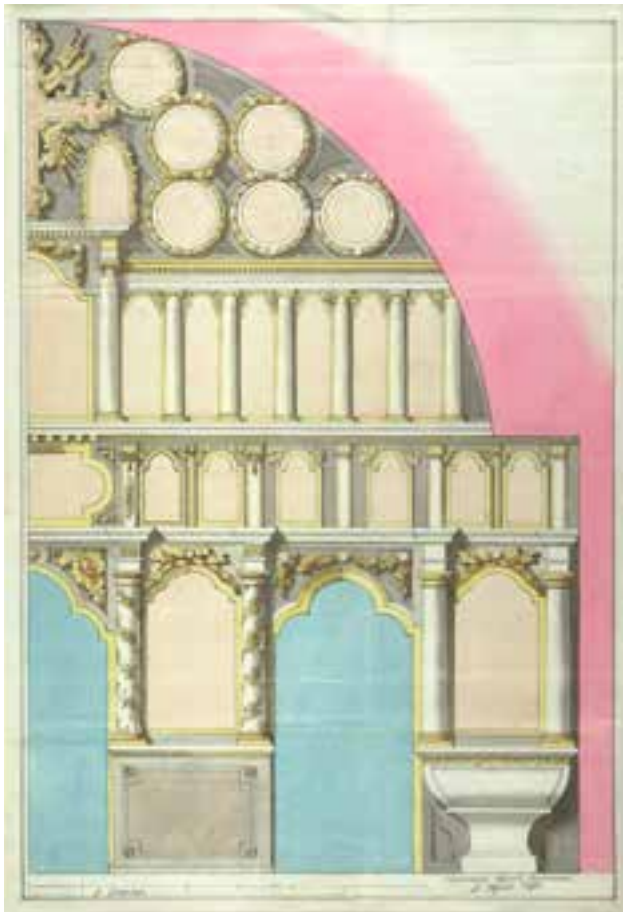
⁵² Az asztalos neve a legutóbbi restaurálás során került elő, az egyik lizéna hátoldalán szerepelt a mester autográf ceruzafelirata. Zetz (Setz) Mihály 1790-ben jelentkezett a debreceni asztaloscéhbe, amelybe a következő évben került be. Munkásságáról: Zlinszkyne Sternegg Mária: A ládás asztaltól a gömbasztalig, *A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 60, Debrecen, 2008, 196–198. Nyíracád a Munkácsi Egyházmegye peremén feküdt, a Nagyváradi Egyházmegyéhez tartozott.

⁵³ „Idcirco simpliciis, et clarius Planum delineari curavi, quod etiam isthic sub NB demisse advolvo, in quo praeprimis sculptoris, atque Pictoris labores compendiantur.” Bacsinzky püspök levele 1790. október 14-én, Budán kelt: MNL OL, E 87. 50, csomó 26, kútfő 1790, fol. 3–4.

⁵⁴ Az ikonosztázterv jelzete: MNL OL, T 62.959. A rajz egykori helyén van egy ikonosztázhoz és egy főoltárhoz készült költségvetés is (881 rajnai forint értékben): MNL OL, E 87. 50, csomó 26, kútfő 1790, fol. 5. A rajzot publikálta: Puskás, 2008, 166, 103. kép.

⁵⁵ MNL MOL, T 62, 969/4. Ezt a rajzot, valamint két oltár és egy szószék tervét (uott, T 62.969/1–3) az ügy folytatását jelentő iratok közül emelték ki: MNL OL, E 87. 61, csomó 5, kútfő 1791. Az egyik oltárterv is Pantaszics rajza lehet, bár nincs szignálva, de stílusa egyezik az ikonosztázéval (MNL MOL, T 62. 969/3). A tervekhez a szepességi mesterek által készített 1791-es költségvetés is tartozik, amely már a templom teljes szobrászati és festészeti munkáit tartalmazza, s közel másfélszer több (2736 rajnai forint), mint a korábbi árajánlat. Uott, fol. 281–282.

(9)

festő, aki az 1790-es évek közepétől már Arsenije Teodorovičnak nevezi magát (a magyar szakirodalomban Teodorovics Arsza néven ismert). Rajza, amely az ikonosztáznak csak a felét ábrázolja, jóval igényesebb, szebben kidolgozott, gazdagabban színezett a korabeli átlagnál. Jelzi az aranyozások és a márványozás lehetséges módját is. A művész képzettségének jele, hogy az egyes sorokon még az oszloprendek is a klasszikus rendben követik egymást – az alapképeken dór, az apostolsorban ión fejezetek szerepelnek. A terv elkészítése során minden bizonytal

személyesen konzultált a püspökkel, amire a szélső alapkép előtt alkalmazott kis oltár (presztol) utal, hiszen ez az ortodox gyakorlatban ismeretlen, a hazai görögkatolikus egyházmegyék közül is csak a munkácsiban vált általánossá Bacsinzsky hatására. A bánági Perlaszon (Перлез) született Teodorovič a rajz készítésének idején épp a bécsi képművészeti akadémián folytatott tanulmányainak felénél tartott (1788 és 1792 között volt az intézmény hallgatója).⁵⁶ Hogy mikor és hol ismerte meg Bacsinzsky püspököt, nem tudjuk. Találkozhattak Bécsben, ahol a püspök az országos ügyek miatt ekkoriban sokat tartózkodott, de akár Budán is, mivel Bacsinzsky levele ott kelt, és a rajz is ott készült a szignója szerint. Ismeretségüknek izgalmas emléke volt egy mára már elveszett portré is, amelyről 1941-ben Kőszeghy Elemér készített leírást Ungváron: „Bacsinzsky András pk. torzképe. Vízfestmény papíron. Elnyújtott arckép, amelyet a papír felfeszítésére szolgáló deszka végén elhelyezve volt (ma már hiányzó) okulárén át kellett nézni, ami által a humorosan ható, hosszúra nyújtott kép rendes rajzot mutatott. Alul jobbra jelezve: Arseni Pantasi fecit 1790.”⁵⁷ Anamorfózis, vagyis olyan torzított rajz lehetett, amely egy ráhelyezett tükörtárgy (pl. henger) segítségével válik teljesen értelmezhetővé, a kompozíció ugyanis csak a tükörtárgy felületén megjelenő képben „áll össze”, bár ebben az esetben speciális lencsét feltételeztek a késői leírók. Teodorovič festői bravúrnak számító portréja alapján úgy sejtethetjük, hogy jó viszonyban lehetett a munkácsi püspökkel, vagy talán éppen ezzel akarta kegyeit megnyerni, további megbízások reményében. Noha a kövesfalvi munkát nem ő nyerte el, később több megbízást kapott görögkatolikus megrendelőktől is.⁵⁸ Klasszicizáló kísérlete – ha nem is közvetlenül – gyakorolhatott némi hatást: a bodrogkeresztúri Szent György-templom ikonosztáznak faragott részein, amelyek állítólag 1801-ben készültek, már klasszicizáló megoldások is megfigyelhetők.⁵⁹

⁵⁶ Buzási, 2016, 261. Plečaš, Ksenija: Arsenije Teodorovič életútja, in: Csáki Tamás – Golub Xénia (szerk.): *Szerb székesegyház a Tabánban: Az eltűnt Rácváros emlékezete*, Budapest, 2019, 322–323.

⁵⁷ Tulajdonos: Murányi Miklós püspöki titkár. Budapest, Iparművészeti Múzeum, Adattár, Kőszeghy Elemér Ingóságeltára, Ungvár. Pontos leírását és fényképét sem mellékelte az adatgyűjtéskor, feltehetően különleges készítménye okán tartotta említésre méltónak.

⁵⁸ 1795 és 1797 között a bácskeresztúri Szent Miklós, 1811-ben a belényesi Szent Demeter görögkatolikus templom képfalát festette.

⁵⁹ A faragót Jesper Lőrincnek hívták. Aggházy, 1959, II, 287. Az ikonokat 1807-ben festette egy eddig még nem azonosított mester – az Istenszülő-alapkép bal alsó sarkában megbúvó évszám szerint. Az ikonosztázzal foglalkozott: Simon Katalin: A bodrogkeresztúri görög katolikus templom ikonosztázionja, in: Tüskés Anna (szerk.): *Ars perennis*, Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája, 2009, Budapest, 2010, 303–308.

Az ungváritól különböző, rokokó elemeket nélkülöző, klasszicizáló késő barokk díszítő szobrászat kimagasló emléke a Munkácsi Egyházmegyében a hajdúdorogi templom berendezése lett. A monumentális ikonosztázion faragására 1799-ben szerződtek Jankovics Miklóssal, a Délvidékről Egerben letelepedő és dolgozó ortodox szobrásszal (10. kép). A szerződésben az ungvári székesegyház, a pesti görög ortodox templom és a karlócai (Сремски Карловци) szerb ortodox székesegyház ikonosztázaira mint figyelembe veendő előképekre hivatkoznak.⁶⁰ Ezen a széles horizonton egyrészt a megrendelők által ismert (Ungvár), másrészt a készítő mester saját kínálatából származó művek tűnnek fel. Jankovics saját munkájaként hivatkozhatott a pesti templomra, ugyanakkor stílusának gyökerére a karlócai monumentális ikonosztáz utal, amelyet az újvidéki (Нови Сад) Markovics-dinasztia tagjai és tanítványai emeltek az 1770-es években.⁶¹ Jankovics műhelyében, feltehetően már egri tanítványa, Pádits Péter közreműködésével készült a 19. század elején több görögkatolikus templom ikonosztáza is (Szerencs, Sajópálfala), amelyeket Jankovics halála után Pádits önálló munkái követtek (Abod, Abaújszántó).⁶² Pádits legnagyobb szabású munkája a budai szerb ortodox székesegyház ikonosztáza lett (1813), amelynek képeit Arsenije Teodorović festette (1817–1820), akivel jóval annak rövid egri tartózkodása alatt még komaságba is került.⁶³

A hajdúdorogi ikonosztázion nemcsak a szobrászati, hanem a festészeti stílusában is különbözik az ungvári székesegyházétól. Még Bacsinszky püspök életében, 1808-ben szerződött két bajai származású festő, Szüts János és Hittner Mátyás a nagy munkára, amely miatt Miskolcra át is telepedtek családjukkal együtt a hajdúvárosba.

A szerződésükben megjegyezték, hogy a képek „ritus szerint” lesznek kiosztva, és a „mai világnak leg jobb ezléssére” készülnek, amin a világos alapot és a szenteknek „a maga eredeti valóságában”, természetes színekkel történő ábrázolását értik.⁶⁴ Az évekig húzódó munkát számos konfliktus kísérte: a festők először a várossal, majd egymással is összevesztek. Szüts Hajdúdorogon maradt, Hittner azonban Kassán telepedett le. Utóbbi működése több más görögkatolikus templomban is kimutatható (pl. Tokaj, négy alapkép).⁶⁵ Feltehetően egyikük sem járt akadémiára, művészetükre viszont nagy hatást gyakoroltak azok a Bécsben tanuló művészek, akik ekkoriban a hazai ortodox templomok monumentális ikonosztázain dolgoztak. Például Arsenije Teodorović, akinek első nagyobb megbízása éppen Hittner szülővárosában, Baján, a Szent Miklós-templom ikonosztázának megfestésére szólt 1793-tól kezdve – amelyet ők minden bizonnyal láthattak. Miskolcon pedig tanulmányozhatták Anton Kuchlmeister bécsi festő munkáit is, aki 1801-től kezdve Pesten és az északkelet-magyarországi ortodox templomok többségében dolgozott.⁶⁶ A dorogi ikonok festői ugyanabból a metszet-hagyományból merítettek, mint nagyobb jelentőségű kortársaik,⁶⁷ de a festésmódon, a kompozíció-szerkesztésen, a sötét és a természeti hátterek alkalmazásán is érezhető a késő barokk bécsi akadémizmus követésének szándéka (11–12. kép).

Annak ellenére, hogy a bizánci hagyományban a képhasználat a kultusz elengedhetetlen része, meglepően kevés, a művészeti tevékenységre reflektáló püspöki megnyilatkozás ismert a korszakból. Bradács János püspök 1769. július 26-án kiadott körlevelében arra intette a papokat, hogy csak olyan festőt bízzanak meg, akinek a munkára való alkalmasságát ő maga

⁶⁰ Terdik, 2011a, 50–53. A faragóval kötött szerződés: uott, 89–90.

⁶¹ A Markovicsok munkásságáról: Кулић, Бранка: *Новосадске дрворезбарске радионице у 18. веку*, Нови Сад, 2007. Tanítványukról, Manojlovićsról, aki 1788-ban a bajai ikonosztázra szerződött: Golub Xénia: *Ortodox faragók magyarországi működéséről a legújabb kutatások tükrében: Avram Manojlović képfaragó munkái*, *Műemlékvédelem*, 55(2011), 366–373.

⁶² Terdik, 2011a, 53–54.

⁶³ Erről lásd: Simić, 2019, 129–178. Kulić, Branka: A budai ikonosztáz faragványai, in: Csáki Tamás – Golub Xénia (szerk.): *Szerb székesegyház a Tabánban: Az eltűnt Rácváros emlékezete*, Budapest, 2019, 179–188.

⁶⁴ A szerződés szövege: Terdik, 2011a, 90–91.

⁶⁵ A dorogi és más munkáikról: Terdik, 2011a, 54–65.

⁶⁶ Kuchlmeister munkásságáról újabban: Terdik Szilveszter: A tabáni székesegyház oltára és liturgikus tárgyai, in: Csáki Tamás – Golub Xénia (szerk.): *Szerb székesegyház a Tabánban: Az eltűnt Rácváros emlékezete*, Budapest, 2019, 205–210.

⁶⁷ A tabáni székesegyház ikonosztáza kapcsán tárták fel Arsenije Teodorović metszethasználatát. Az ottani *Feltámadás*-ikon feltételezett metszetalakját (lásd Simić, 2019, 164–165) sokkal szorosabban követi a hajdúdorogi ikonosztáz középtengelyében elhelyezett *Feltámadás*-kép. Utóbbiról: Terdik, 2011a, 62, 174, 54. kép.

(11)

igazolja pecsétetes papírral.⁶⁸ Bacsinzsky Andrásról, aki alatt óriási lendületet vett az új templomi berendezések készítése, szintén ismerünk hasonló határozatot. Úgy tűnik, hogy arra is elég későn szánta rá magát, hogy a bécsi akadémián taníttasson valakit. 1802-ben Mankovits Mihály papnövendéket küldte ki Bécsbe festészetet tanulni, ő azonban csak évekkel később, a püspök halála után tért haza. Bradács Mihály egyházmegyei kormányzó 1813-ban ajánlotta Mankovitsot a papság figyelmébe,⁶⁹ s valóban ő lett a Munkácsi Egyházmegye első hivatalos festője.⁷⁰

⁶⁸ Udvari, 1994, 190. Uő: Szöveggyűjtemény a ruszin írásbeliség tanulmányozásához, II, Blazsovszky Gábor, Olsavszky Mihály Manuel, Bradács János püspökök és koruk – Собрание источников для изучения русинской письменности, II, Епископы Гавриил Блажовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время, Nyíregyháza, 2005, 72–80. Puskás, 2008, 199–200.

⁶⁹ A körlevél második pontja szól róla. Kelt: Ungvár, 1813. október 22. GKPL, IV–1–a, fasc. 22, no. 19.

⁷⁰ Beszki, 1914, 422.

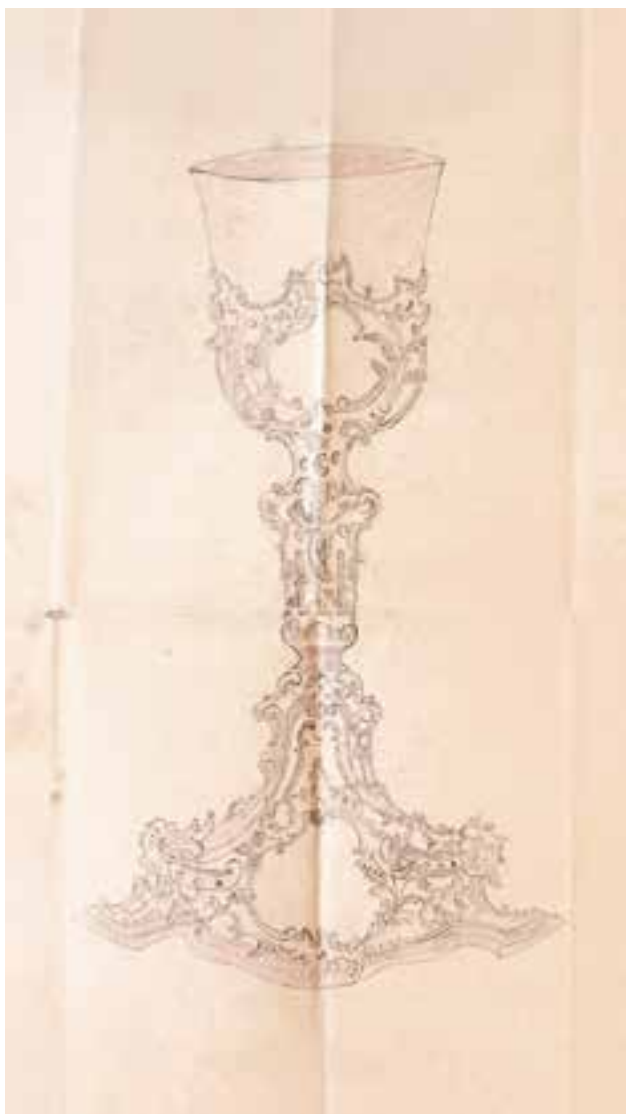
(12)

A 18. század második felében lezajlott folyamatoknak köszönhetően az ikonosztáz szerepe nem, formája azonban lényegesen megváltozott: a fatemplomokhoz képest jóval világosabb és nagyobb belmagasságú, szilárd anyagból épült templomokban egyre áttörtebb, a fényt hátulról is átteresztő szerkezetté vált. Ekkoriban a szobrászati és festészeti részek aránya még egyensúlyban maradt, de fokozatosan megerősödött az a napjainkig érezhető szemlélet is, amely az ikonosztázban többre értékeli a díszes faragott szerkezetet, mint az ikonokat.

(13)

A liturgikus felszerelések

Nagyon kevés igazán régi liturgikus tárgy maradt fenn a Munkácsi Egyházmegyében. Mivel eredendően a munkácsi Szent Miklós-kolostorban éltek a püspökök is, számos régi ötvöstárgyat ott őriztek.⁷¹ Máriapócson is szinte csak az evangé-
liumos könyv ezüstveretei tanúskodnak a barokk felszerelés gazdagságáról.⁷² Az ungvári székes-
egyház gazdag felszereléséről, amelynek egy

(14)

része még a jezsuitáktól eredt, korabeli leltár tudósít.⁷³ Bacsinszky idejében készült a székes-
egyház Szent Kereszt ereklyéjének díszes új tartója,
amelynek két oldalán a Mária Teréziától kapott
pompás 17. századi ereklyetartók álltak. Előbbi
máig fennmaradt, az utóbbi kettő azonban elve-
szett.⁷⁴ Fennmaradtak azok a püspöki rangjelző
ezüsttárgyak is, amelyek szintén Bécsből érkeztek.⁷⁵
Az egyházmegyei levéltárból került elő egy pompás
rokókehely és talán egy áldozatókanál terve,

⁷¹ A templom egykori felszereléséről: Terdik, 2014, 24. A kolostor templomából 1862. augusztus 27-én éjjel egy ezüstfüstölőt, három kelyhet és liturgikus textileket is elloptak. DAZO, fond 64, opisz 3, no. 41, fol. 57.

⁷² Terdik, 2014e, 18.

⁷³ Terdik, 2014a, 266–267.

⁷⁴ Terdik, 2014a, 100–104.

⁷⁵ Puskás, 2014, 177–178, 247–249.

III.2.1.

amelyeknek – eredeti kontextusokból kiszakadva – sem készítési idejük, sem mesterük nem ismert (13–14. kép).⁷⁶ Minden bizonnyal 18. század második feléből származnak, hasonló rajzokat alig ismerünk a hazai anyagból.⁷⁷

A 18. századi vizitációk jegyzőkönyveiből látszik, hogy a templomokban található liturgikus tárgyak jelentős része ónból, aranyozott rézből, ritkábban ezüsből készült. Nagyon kevés adattal rendelkezünk arról, hogy milyen úton-módon szerezték be ezeket. Ritka adat a hajdúdorogiak 1778-as évről készített számadáskönyvében szereplő bejegyzés, amely arról tudósít, hogy Sarkadi Tódor parókus hagyatékából és saját erőből Bécsben készítették egy új ezüstkelyhet.⁷⁸ 1812-ben sem volt sokkal több ezüstműje a templomnak.⁷⁹ A század végéről ismert, donációs feliratokkal ellátott kelyhek (vö. Kat. III.10–11.) általában egyszerű, szinte minden bonyolultabb részletet nélkülöző darabok, ami a mecénások korlátozott anyagi lehetőségeit is jelzi.

Képjegyzék

1. A nagykárolyi görögkatolikus templom
2. Az abaújszántói görögkatolikus templom terve. MNL OL, T 62.1393/1.
3. Királyi ajtó, 18. század első fele. Nyírlugos, Szent Péter és Pál görögkatolikus templom
4. Királyi ajtó, Nyírpazony, 18. század első fele
5. A sátoraljaújhelyi Szent Miklós-templom ikonosztáza

6. J. G. Ertt: *Ikonosztázterv a tokaji templom számára*. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 377, fol. 3.
7. A fábiánházi ikonosztáz királyi ajtaja
8. A nyíracsádi Istenszülő oltalma templom ikonosztázának részlete, 1793–1794
9. Arsenij Pantaszics: *Ikonosztáz terve*, 1790. MNL MOL, T 62. 969/4.
10. A hajdúdorogi templom ikonosztázionja
11. Szent Miklós, a hajdúdorogi ikonosztáz alapképe
12. Mózes az égő csipkebokor előtt, a hajdúdorogi ikonosztáz részlete
13. Kehely terve. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 1669, fol. 2.
14. Áldoztatókanál (?) rajza. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 1669, fol. 1.

⁷⁶ A rajzokon sem évszám, sem mesternév nem szerepel, s egyelőre a hozzájuk tartozó iratanyag sem került elő. A kanál rajzán a nyél végén egy keresztre feszített Krisztus, az öblös résznél egy bennszülött (?) alakja látható. A nyélen romlott latin szöveg olvasható: „DEUS, pretkter / MEUS” (sic!, a *protector* torzult alakja). Talán a 17. zsoltár 3. és 4. verséből származó mozaikidézet. A lap hátoldalán is látható egy apró fej rajza, illetve az egykori levéltári helymegjelölése: „de aedificiis, et Eccles in gen. 4”. DAZO, fond 151, opisz 5, no. 1669, fol. 1. A rokokó kehely rajza hátoldalán: „de aedificiis, et Eccles in gen. 4. Delineatio Calicis et ear[um] av hunc requistor[um]”, uott, fol. 2.

⁷⁷ Feltehetően még a II. József korát jellemző racionalista purizmus előtt keletkeztek. Az ez utóbbira jellemző liturgikus ötvös-tárgyakhoz készült tervek, amelyeket Joseph Lasser készített 1788-ban, lásd Feld István – Velladics Márta: *Magyar építészet*, 2, *Buda elfoglalásától József nádor koráig (1541–1808)*, Budapest, 2016, 258.

⁷⁸ „NB. Ebben az esztendőben Bécsben csináltattunk, és hozattunk új kelyhet, melyre Sarkadi Tódor Parochus Urunk testáltt vala 100. forintokat: 19. forintokat, és 44. krajtzárt hozzá adtunk még a Templom Cassájából: és így azon kehelyért egészen: 119 Rfl. 44 xr.” GKPL, IV–1–a, fasc. 9, no. 16. 1789-ben egy rézfüstölőt és gyertyatartókat vettek Debrecenben: „11a Augusti – Debreczenben vettunk egy Temjényozót vagy is Turibulumot – 7 rfl . 30 xr / 2a 4 Réz Gyertyatartott az oltárra – 5 Rfl 30 xr / 3a egy kopantótt – 7 xr.” GKPL, IV–1–a, fasc. 10, no. 29.

⁷⁹ Ezek a liturgikus tárgyak voltak: „1° Egy meg aranyozott nagy Kehely. / 2. Ahoz való Tányér, Csillag, Kés. / 3. Egy más kisebb Kehely. / 4. Ahoz való Tányér, Csillag. / 5. Egy ezüst pixis pro viatico gömbölyű. / 6. [ezüst pixis pro viatico] más kövekkel kirakva. / 7. három áldoztatni való kanálka. (1-7. mind ezüsből). / 8. Egy ezüst új temjénező. / 9. Egy réz temjénező ótskás, ahoz temjének való réz hajótska / 10. két ezüst lámpa minden hozzá tartozandokkal. / 11. Négy vas koppantó. / 12. Gyertya tartó rézbül tizenegy. / 12. [gyertyatartó] fábul nyoltz. / Egy pixis szentségnek fábul [...] / 17. Egy réz kehely hozzá való réz tányírral [...] / 18. Egy tzintányér hasatt.” GKPL, IV–1–a, fasc. 21, no. 34.